National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2020 1(29): 175-176
© 2020 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

Correspondence:
Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

शैक्षिक-अनुसन्धान-पद्धतिः : स्वरूपम्, प्रकाराः, प्रक्रिया च

Prof. Pralhad R Joshi

सारांश

अस्मिन् विस्तीर्णे लेखे शैक्षिक-अनुसन्धान-पद्धतेः स्वरूपम्, आवश्यकता, उद्देश्यानि, प्रकाराः, अनुसन्धानस्य चरणाः, उपकरणानि, दत्तांशानां विश्लेषणम्, निष्कर्षनिर्माणं च सरलसंस्कृतभाषया सुस्पष्टं विवेचितम् अस्ति। शिक्षाक्षेत्रे केवलानुभवेन वा परम्परया कार्यकरणं पर्याप्तं न भवति; अपि तु वैज्ञानिकदृष्ट्या तथ्यसंग्रहः, परीक्षणम्, विश्लेषणं च अत्यावश्यकम्। अनुसन्धानं नाम समस्या-समाधानस्य योजनाबद्धः, तर्कसम्मतः, प्रमाणाधारितः च उपायः। शैक्षिक-अनुसन्धानस्य माध्यमेन शिक्षणपद्धतयः परिष्क्रियन्ते, पाठ्यक्रमः उन्नीयते, छात्राणाम् अधिगमः सुदृढीक्रियते। अस्मिन् लेखे ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, प्रायोगिक, सर्वेक्षणात्मक, गुणात्मक, परिमाणात्मक इत्यादयः अनुसन्धानप्रकाराः सम्यग्व्याख्याताः सन्ति। अन्ते शैक्षिक-अनुसन्धानस्य शिक्षाविकासे महत्त्वं प्रतिपाद्य उपसंहारः कृतः।

प्रस्तावना

मानवसमाजे शिक्षायाः स्थानं सर्वोपरि वर्तते। शिक्षा केवलं ज्ञानप्रदानस्य साधनं न, अपि तु व्यक्तित्वविकासस्य, सामाजिकपरिवर्तनस्य, सांस्कृतिकसंवर्धनस्य च मूलाधारः अस्ति। किन्तु शिक्षा निरन्तरं परिवर्तमाना प्रक्रिया अस्ति। नूतनसमस्याः, नूतनाः आवश्यकताः, नूतनप्रविधयः च काले काले उद्भवन्ति। तासां समाधानार्थं वैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षणम् आवश्यकं भवति। एष एव अनुसन्धानस्य आरम्भबिन्दुः। "अनुसन्धानम्" इति शब्दः "अनु + सन्धान" इति समासेन निष्पन्नः। अस्य अर्थः—पुनःपुनः अन्वेषणम्, गम्भीरचिन्तनम्, तथ्यपरिशीलनम्। आङ्ग्लभाषायां "Research" इति पदं "Re + Search" इति व्युत्पन्नम्, यस्य भावः पुनरन्वेषणम् इति। अतः अनुसन्धानं नाम व्यवस्थिततया तथ्यसंग्रहः, परीक्षणं, विश्लेषणं च कृत्वा सत्यस्य अन्वेषणम्। शैक्षिक-अनुसन्धानं विशेषतया शिक्षाक्षेत्रे वर्तमानानां समस्याः, शिक्षणपद्धतयः, छात्रव्यवहारः, पाठ्यक्रमः, मूल्याङ्कनपद्धतिः इत्यादीनां वैज्ञानिकाध्ययनम् अस्ति। अस्मिन् लेखे तस्य समग्रं विवेचनं क्रियते।

शैक्षिक-अनुसन्धानस्य अर्थः तथा परिभाषा

शैक्षिक-अनुसन्धानं नाम शिक्षाक्षेत्रे उत्पन्नानां समस्याः वैज्ञानिकरीत्या परीक्ष्य तासां समाधानस्य अन्वेषणम्। अस्य मुख्यलक्ष्यं भवति—शिक्षणस्य गुणवृद्धिः तथा अधिगमस्य सुदृढीकरणम्। अनुसन्धानं तर्कसंगतं, क्रमबद्धं, निष्पक्षं च अध्ययनम् अस्ति, येन नवीनं ज्ञानं प्राप्तुं शक्यते। अन्यथा उक्तं चेत्—समस्या-समाधानस्य वैज्ञानिकप्रक्रियैव अनुसन्धानम्। शैक्षिक-अनुसन्धानं विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु च शिक्षणसम्बद्धविषयानां परीक्षणम् अस्ति। अतः शैक्षिक-अनुसन्धानस्य मूलभावना एषा—"शिक्षायाः उन्नयनार्थं प्रमाणाधारितज्ञाननिर्माणम्।"

शैक्षिक-अनुसन्धानस्य आवश्यकता

आधुनिकसमाजे शिक्षा निरन्तरं परिवर्तनशीलाऽस्ति। छात्राणां रुचयः, सामाजिकपरिस्थितयः, प्रविधयः, पाठ्यवस्तूनि च समयानुसारं परिवर्तन्ते। यदि शिक्षणपद्धतयः अपरिवर्तिताः स्युः, तर्हि शिक्षायाः प्रभावः न्यूनः भवेत्। अनुसन्धानस्य माध्यमेन ज्ञायते यत् काः पद्धतयः अधिकं प्रभावकारिण्यः सन्ति। उदाहरणतः—दृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगः अधिगमे कियत् सहायकरः? गृहकार्यस्य प्रभावः कियत्? इत्यादीनां प्रश्नानां समाधानम् अनुसन्धानात् एव लभ्यते। अनुसन्धानं शिक्षकेभ्यः स्वकार्यस्य आत्ममूल्याङ्कनस्य अवसरं ददाति। प्रशासकाः अपि नीतिनिर्माणे अनुसन्धानपरिणामान् उपयुञ्जते। अतः शैक्षिक-अनुसन्धानं शिक्षाविकासस्य आधारः अस्ति।

शैक्षिक-अनुसन्धानस्य प्रकाराः — विस्तृतविवेचनम्

१. ऐतिहासिक-अनुसन्धानम् (Historical Research)

ऐतिहासिक-अनुसन्धानं तादृशम् अनुसन्धानम् अस्ति यत्र अतीतकालीनघटनानां, शिक्षाव्यवस्थायाः विकासस्य, नीतिनिर्माण-स्य, महापुरुषाणां योगदानस्य च अध्ययनं क्रियते। अस्य मुख्यलक्ष्यं भवति—अतीतस्य अनुभवात् वर्तमानस्य मार्गदर्शनम्। अस्मिन् प्रकारे प्राचीनदस्तावेजाः, शासननिर्गतान्याज्ञापत्राणि, पत्राणि, दैनन्दिनलेखाः, जीवनीग्रन्थाः, पुरातनशैक्षिकप्रतिवेदनानि इत्यादीनि स्रोतोरूपेण उपयुज्यन्ते। अनुसन्धानकर्ता तेषां विश्वसनीयतां परीक्षते। एषः प्रकारः शिक्षायाः विकासपरम्परां ज्ञातुं सहायकः भवति, यद्यपि सर्वे स्रोतांसि सर्वदा उपलब्धानि न भवन्ति।

२. वर्णनात्मक-अनुसन्धानम् (Descriptive Research)

वर्णनात्मक-अनुसन्धानं वर्तमानस्थितेः यथार्थवर्णनं करोति। अस्मिन् प्रकारे अनुसन्धानकर्ता केवलं वस्तुस्थितिं निरीक्ष्य तस्य विवरणं करोति; किमपि चरं न परिवर्तयति। अस्य मुख्यलक्ष्यं—"किमस्ति?" इति प्रश्नस्य उत्तरप्रदानम्। प्रश्नावली, साक्षात्कारः, निरीक्षणम्, सर्वेक्षणम् इत्यादीनि उपकरणानि अत्र प्रयुज्यन्ते। प्राप्ततथ्यानां सांख्यिकीयविश्लेषणेन निष्कर्षाः निर्मीयन्ते। अयं प्रकारः वर्तमानस्थितिं बोधयति, किन्तु कारण-परिणामसम्बन्धं सर्वदा न प्रकाशयति।

३. प्रायोगिक-अनुसन्धानम् (Experimental Research)

प्रायोगिक-अनुसन्धानं अत्यन्तं वैज्ञानिकः प्रकारः मन्यते। अस्मिन् अनुसन्धानप्रकारे अनुसन्धानकर्ता किञ्चन चरं नियन्त्रयित्वा तस्य प्रभावं परीक्षते। अत्र प्रायः द्वौ समूहौ भवतः—प्रायोगिकसमूहः तथा नियन्त्रणसमूहः। प्रायोगिकसमूहे नवीनपद्धतिः प्रयुज्यते, नियन्त्रण-समूहे परम्परापद्धतिः। अनन्तरं परिणामानां तुलना क्रियते। अयं प्रकारः कारण-परिणामसम्बन्धं स्पष्टतया दर्शयति, किन्तु सर्वेषां चराणां नियन्त्रणं सर्वदा सुकरं न भवति।

४. सर्वेक्षण-अनुसन्धानम् (Survey Research)

सर्वेक्षण-अनुसन्धानं तादृशम् अनुसन्धानम् अस्ति यत्र बहूनां व्यक्तीनां मतानि, अभिवृत्तयः, अनुभवाः च संगृह्यन्ते। अस्य उद्देश्यं व्यापकदृष्ट्या जानकारीप्राप्तिः अस्ति। प्रश्नावली, अनुसूची, साक्षात्कारः इत्यादीनि साधनानि अत्र प्रयुज्यन्ते। अयं प्रकारः विस्तृतस्तरे तथ्यसंग्रहाय उपयुक्तः भवति। तथापि उत्तरदातॄणां सत्यनिष्ठा तथा प्रश्नावल्याः गुणवत्ता परिणामं प्रभावितुं शक्नोति।

उपसंहारः

समग्रतया शैक्षिक-अनुसन्धान-पद्धतिः शिक्षाविकासस्य मूलाधारः अस्ति। वैज्ञानिकरीत्या समस्याः परीक्ष्य समाधानम् अन्वेष्टुं शक्यते। ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, प्रायोगिक, सर्वेक्षणात्मक इत्यादयः प्रकाराः शिक्षाक्षेत्रे महत्त्वपूर्णाः सन्ति। क्रमबद्धप्रक्रियया, उचितोपकरणैः, निष्पक्षविश्लेषणेन च अनुसन्धानं सफलं भवति। अतः शिक्षायाः उन्नयनाय शैक्षिक-अनुसन्धानम् अनिवार्यम् अस्ति।

संदर्भग्रन्थसूची

1. Best, John W., and James V. Kahn. Research in Education. 10th ed., Boston: Pearson, 2006.
2. Borg, W. R., and Meredith D. Gall. Educational Research: An Introduction. 8th ed., Longman, 2006.
3. Kerlinger, F. N. Foundations of Behavioral Research. 4th ed., Harcourt College Publishers, 1999.
4. Gall, Joyce P., Meredith D. Gall, and Walter R. Borg. Applying Educational Research. Longman, 1999.
5. Tuckman, Bruce W., and Brian E. Harper. Conducting Educational Research. Wadsworth/Thomson Learning, 2012.
6. कौल लोकेश, शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली, Vikas Publishing House 2009
7. शिक्षात्मक अनुसंधान के तत्व R.A. Sharma Lall Book Depot (Meerut) 2008
8. ए. के सिंह, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र तथा शिक्षा में शोधविज्ञान, Motilal Banarsidass, 2009
9. एस् पि. गुप्ता, शिक्षा अनुसंधान, Sharda Pustak Bhawan, 2005